

5721

Մ Ե Թ ա Ր Գ Ր Է

Պ. ԳՐԻԹ-ՔԵԳ

ԵՆ

ՏԻԿՐՆ ԱՆՆԱՑ

ԱՆՔԻԶԲԱՇԵԱՆՆԵՐԻՆ

Բ. Հ. ԿՈՒԼՑ. ՄԵՌԹԵՄԷ

ՀՐԵՏԱՐԿԶ. ՄԵՍՆԱԴԻԿՆՑ

ՆՈՒԵՐ

Թ. ՈՐՈՍ

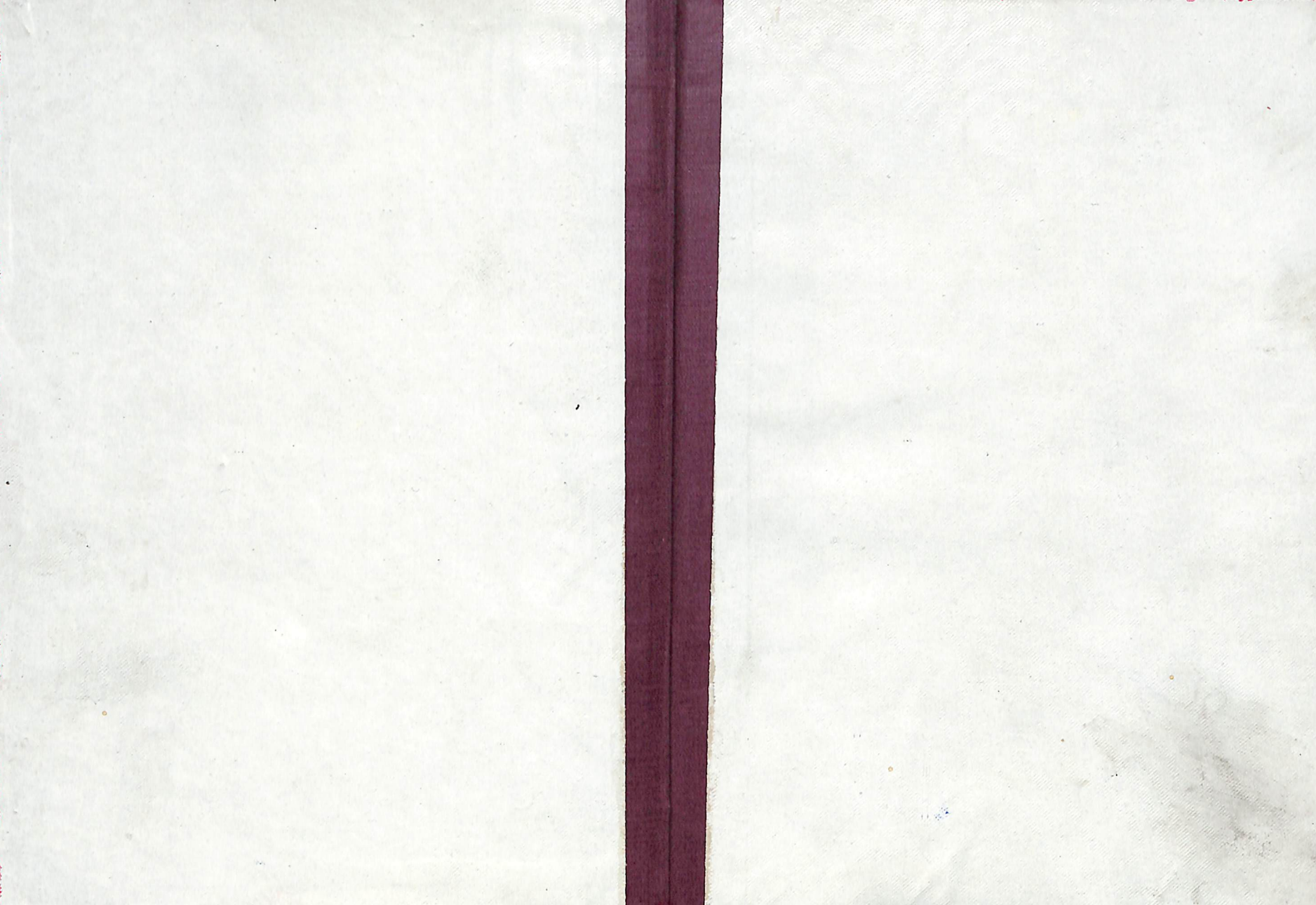
ԻՇԻԱՆ

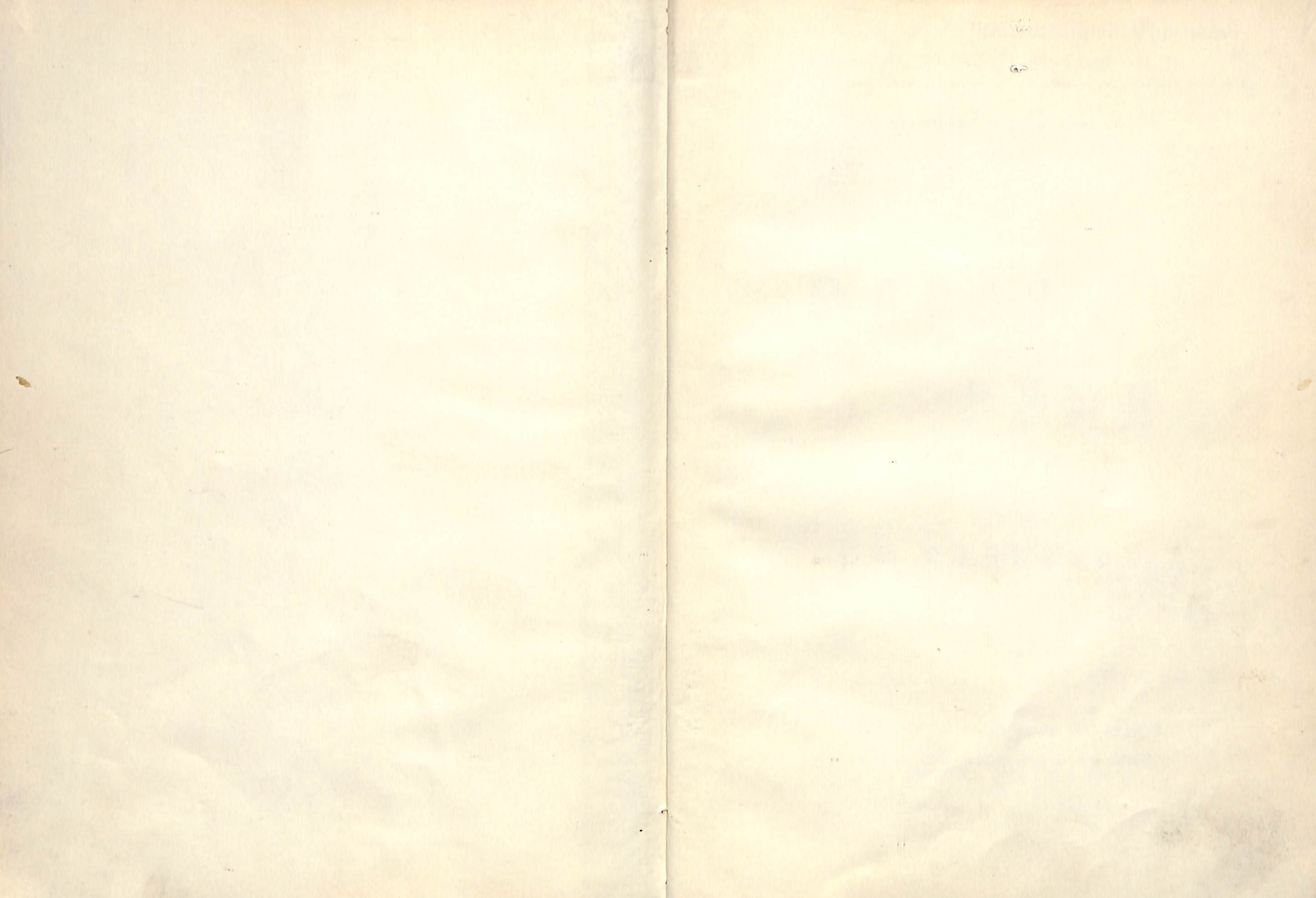
ԳՐԿ

Վ. ՓՈՓՈԶԵԱՆ

Ս. 47. 925
Փ-31

1910.

9(47.925)

ԳՐԱԳ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԵՐ

Փ-31

№ 8

և

Թ Ո Ր Ո Ս

Ի Ճ Խ Ա Ն

1001
4439

Գ Ր Ե Ց

Վ. Փ Ա Փ Ա Ջ Ե Ա Ն

Издание Б. А. КУЛЬТУРНАГО СОЮЗА

Издательской секции—№ 18

Очеркъ изъ армянской исторіи № 8
ТОРОСЬ И ШХАНЪ

Составилъ В. Папазянъ

Тип. А. Н. Тараева и Л. Д. Мираянца.

Баку, 1910 г.

38530-սև.

1.

Անին, Բագրատունեաց իշխանութեան այդ փառահեղ մայրաքաղաքը, շնորհիւ հայ կղերի և ազնւականների զաւաճանութեան, նոյն իսկ իրերի բերմամբ, 1045 թւին ընկաւ յոյների ձեռքը: Վերջին թագաւոր Գագիկ Բ. իր կեանքի զժբախտ տարիները անցկացնելու զնաց օտար երկիրներ և այնտեղ էլ անարգօրէն սպանւեց յոյն իշխանների ձեռքով:

Այդպէս էր, որ ջնջւեց Հայաստանի անկախութիւնը և այգալիսի վերջ ունեցաւ մայր երկրի վերջին թագաւորը:

Յոյները սակայն երկար վայելել չը կարողացան իրենց յաղթանակը: Արևելքում վաղուց ի վեր կուտակուող հեղեղները—սելջուկ թաթարների բիւրաւոր խմբերը—նետուեցին զէպի Փոքր-Ասիա և ոտնատակ տւին ամեն ինչ: Յունական տիրապետութիւնը ջնջւեց և երկիրը աւարի գնաց. ջարդ ու փշուր եղան արգիւնաւէտ

2004

21745-60

8

կեանքի, ծաղկած ու հարուստ անտեսութեան վերջին մնացորդները:

Արիւն, հալածանք և խուճապալից փախուստ այնուհետև վիճակեց Հայաստանի բնակիչներին: Թաթարների գազանային արշաւանքների դէմ ուշինչ չը մնաց կանգուն:

Տուղրիլին յաջորդեց Ալփապանը, յոյները բոլորովին դուրս նետուեցին երկրից, իսկ հայերը ստիպւած եղան թողնել հարթավայրերը և դէպի լեռները փախչել, ապաստան գտնելու համար նրանց բարձրութիւնների վրայ:

Ամենաապահով կողմերը, ուր կարելի էր յիւրաւի մնալ ազատ որ և է թշնամական հարւածից և ուր, թէև չարքաշ աշխատանքով, հնարաւոր էր ապրուստ գտնել—համարուում էին Տաւրոս լեռնաշղթայի՝ Աև-Լեռներ կոչուող բարձրութիւնները:

Ամանոսի լեռներն էին դրանք, ուր հայերը, սկսած V I դարից, մանաւանդ Բագրատունեաց թագաւորութեան փոթորկալից օրերում, գնացել և հետզհետէ տեղաւորւել էին բաւական քանակութեամբ և նոր հայրենիք էին գոյացրել այնտեղ:

Հաստատուելուն պէս, այդ գաղթականները ձեռնարկել էին մշակելի գարձնել լեռնադաշտերն ու սարալսնջերը, օգտւել էին անտառներից, բնութեան բոլոր միւս բարիքներից և XI դարի սկզբներում, սելջուկների արշաւանքի ժա-

մանակ, նրանք բաւական մեծ գաղութներ կազմած՝ ունէին այնտեղ իրենց գիւղերն ու աւանները, վանքերն ու մենաստանները:

Եւ ոչ Տուղրիլը կարողացաւ հասնել նրանց, ոչ էլ Ալփապանը փորձեց իր հրոսակները ուղարկել դէպի կորստաբեր բարձրութիւնները:

Բացի վրանից, լեռների այդ գրեթէ անմատչելի գագաթների վրայ, օգտուելով այլևայլ պայմաններից, շատ հայ իշխաններ կարողացել էին ստեղծել ինքնիշխան փոքրիկ պետութիւններ. ունէին սեփական զօրք և կառավարութիւն, նոյն իսկ բերդեր ու ամրութիւններ:

Այսպէս, XI դարի սկզբներում, Տաւրոսի կողերի վրայ կային անկախ հայ իշխողներ—Լամբրոնի տէր Օշինը, Ծովք գղեակի տէր Ապիրատը, Տարսոնի տէր Բագունին և վերջապէս Քէսունի քաջ իշխան Գող-Վասիլը, որ անակնկալ կերպով թշնամիների վրայ յարձակւելուն համար՝ ստացել էր «գող» տիտղոսը:

Այդ ժամանակներն էր ահա, որ Գագիկ Բ.-ի ազգականներից Ռուբէն անունով մի իշխան, իր կողմնակիցների և որդու հետ խուսափելով յոյների հետապնդումներից, եկաւ ապաստանելու Տաւրոսի լեռները:

Այնտեղ նա հաւաքեց իր շուրջը լեռնցի մի խումբ քաջերի, սգևորեց նրանց՝ շրջակայքը յուսական իշխանութիւնից հանելու գաղափարովը:

և ամենից առաջ յարձակւեց Կոստիգոս ամրոցի վրայ:

Յարձակումը անսպասելի էր և զօրեղ: Յոյները դիմադրել չը կարողացան. կիսովին կոտորւեցին և մնացածներն էլ փախան: Ռուբէնը և իւրայինները այդ յաղթութիւնից սրտապնդւած, աւելի առաջ գնացին և շուտով տիրեցին Բարձր-Բերդի գեղակին էլ:

Սակայն Գազիկի մահւան լուրն առնելով, այլ և լսելով, որ յունական ոյժեր են կազմակերպւում իր դէմ, — ժողովեց լեռնայիներին և միասին աւելի հեռու գնալով դէպի Սև լեռները, բնակութիւն հաստատեցին Կոստոմոզով գիւղում:

Այդտեղ ապահով էր. յունական իշխանութեան ձեռքը չէր իշխիլ հասնելու. բացի դրանից, տեղացի հայեր էլ միանալու եկան նրա հետ, ապա, շրջակայքն ամբողջ մաքրեցին յոյներից, և 1080 թւականին յայտարարեցին հայկական մի նոր անկախ կառավարութիւն, նրա հիմնադիր Ռուբէն իշխանի անունով:

Այնուհետև տասնհինգ տարի Ռուբինեան փոքրիկ իշխանութիւնը իր նեղ շրջանում մնաց անվտանգ, իսկ Ռուբէնը անկախօրէն իշխեց մինչև իր մահը հանդիստ և անվրդով:

1095 թւին յաջորդեց նրան իր որդի Կոստանդինը: Քաջ, խելօք և կտրուկ մարդ էր նա, որ չը գոհացաւ հօր թողած պետութեան սահման-

ներովը և ոյժ կազմակերպեց՝ աւելի մեծացնելու նրանց:

Մի տարի չէր անցել, և ահա բաւական ընդարձակ տարածութեամբ, Սև լեռները անցան Ռուբինեանց պետութեան ձեռքը, իսկ յոյները հետադհետէ ետ մղւած, իջան դէպի գաշտերը:

✓ Կոստանդինի քայլերը չը մնացին անուշադիր: Բիւզանդիոնը, որ զարմացմամբ հետևել էր նրա արարքներին, ստիպւած եղաւ լսել առայժմ և չը դիմել պատժական միջոցների, որովհետև մահմեդական հոսանքները ուղղւում էին արդէն դէպի Կ. Պօլիս, իսկ դիմացը ոչ մի պատուար չը կար: Ահա հէնց այդ Սև-Ղեռների փոքրիկ պետութիւնը իր քաջարի խմբերով կարող էր իբր թումբ, հոսանքը կասեցնող, գուցէ և փշրող ու շլատող ամբարտակ հանդիսանալ:

Այդպիսով էլ Կոստանդինը անպատիժ շարունակեց իր հայրենական ժառանգութիւնը մեծացնել:

Այդ նոյն տարիներում սկսեցին Սաչակրաց յայտնի պատերազմները: Եւրոպայում, կրօնաւորների յորդորներով, կազմւեցին բազմամարդ բանակներ, իշխաններ ու թագաւորներ անցան զօրքով գլուխը և մեծ պատրաստութիւններով դէպի Արևելք եկան՝ Սուրբ երկիրը, այն է՝ Երուսաղէմն ու Պալեստինը «անհաւատների» (մահմեդականների) ձեռքից ազատելու համար:

Կրօնական մի ընդհանուր, հսկայական պատերազմ էր յայտարարւած, որին մասնակցում էին Արևմուտքի գրեթէ բոլոր քրիստոնեայ պետութիւնները և որին օգնեցին նաև յոյները:

Խաչակիրների բանակները երբ Փոքր-Ասիա դուրս եկան և Անտիոքը պաշարելու համար առաջ խաղացին, պէտք եղաւ աւելի կարճ ճանապարհ գիացող ուղեցոյցներ և տեղական մանր իշխանութիւնների ձեռնաւորութիւնը ունենալ:

Եւ նրանք զիմեցին այդ բանի համար Կոստանդինին ևս:

Սև-լեռնցիք ամենայն պատրաստականութեամբ տւին խաչակիրներին ուղեցոյց մի գունդ, իսկ յետոյ էլ, երբ Անտիոքի պաշարման ընթացքում քրիստոնեայ բանակի պաշարը սաստիկ պակասեց և մեծ գոհեր տեղի ունեցան—Կոստանդինը ինքնաբերաբար շտապեց օգնութեան հասնել: Նա առաւ մթերք, հասցրեց խաչակիրներին, պատւէր ուղարկեց իր նիզակակից Օշին, Ապիրատ, Վասիլ և այլն իշխաններին՝ նոյնը անելու, այլ և հրաման հանեց հայ վանքերին, որ անմիջապէս պաշար մատակարարեն քրիստոնեայ կուռղներին:

Այդ վարմունքը այնքան ժամանակին էր և դուր եկաւ խաչակիրներին, որ նրանց ղեկավարները, Անտիոքը առնելուց յետոյ, Կոստան-

դինին ուղարկեցին նախ շատ թանկագին աւար, իսկ յետոյ հանդիսաւորապէս նւիրեցին նրան Մարֆիզ (մեծ իշխան) և «Հիւպաւսոս հայ ազգի» տիտղոսները:

Յոյները, որ դաշնակից էին խաչակիրներին և ընծայ ստացան նրանցից Անտիոքը—ստիպւած եղան ընդունել հայկական նոր պետութեան գոյութիւնը և հաստատել Կոստանդինի տիտղոսները:

Կոստանդինի յաջորդ Թորոս առաջինը շատ աւելի յանդուգն ու լայն ծրագիրների ձեռք գարկաւ: Նա արդէն լեռներից ցած իջնել սկսեց. սչ միայն իջնել, այլ հեռուները, մինչև ծովն իսկ գնալու ձգտել:

Այդպէս, նա հետզհետէ խլեց յոյներից Անարգաբա քաղաքը իր շրջակայքով, ապա Կիլիկիայի մեծ մասը առաւ իր իշխանութեան տակ:

Բիւզանդիոնը նոր միայն զգաց վտանգը և տեսաւ, թէ ինչպէս աճում էր ու սպառնագին իր առջևը ցցուում այդ նոր պետութիւնը: Զղջաց, որ հէնց սկզբից չէր ձգմել նրան ու ոչնչացրել և այժմ նրա դէմ կանոնաւոր կռիւներ մղելու հարկի մէջ էր մտնում:

Նախ քան իր զօրութեամբը Թորոսին ետ մղելը, կայսրը փորձեց սելջուկներին և թիւրքմեններին առաջ նետել:

Եւ յիրաւի, այդ թալանոց խուճբերը խաբւած յունաց խոստումներից, և հաւատարով, որ մեծ աւար պիտի ձեռք բերէին, յանկարծ ներս խուժեցին Անարզաբայի գաւառը:

Թորոսը քնած չէր: Ո՛չ միայն մի փառաւոր ջարդ տւաւ աւագակներին և ընդ միշտ կտրեց նրանց ախորժակը, այլ և իմանալով յոյների մատը դրանում, աւելի ևս առաջ գնաց, խլեց միւս գաւառներն էլ ու մտաւ Կապադոկիա:

Թորոսից յետոյ, Ռուբինեանց իշխանութեան աթոռի վրայ նստողը եղաւ նրա Լևոն եղբայրը՝ Լևոն Առաջինը: Մի աւելի փառասէր մարդ, որ սաստիկ բարկացրեց յոյներին, որովհետեւ խլեց նրանցից մինչև իսկ Կիլիկիայի երկու նշանաւոր քաղաքները—Մամեստիան և Տարսոնը:

Այլևս համբերել չը կարողացաւ Բիւզանդիոնը: 1136 թւին ինքը Յովհաննէս Կոմնենոս կայսրը մեծ բանակով Կիլիկիա մտաւ և վճռեց մի անգամ ընդ միշտ վերջ դնել լեռնցիների յանդգնութիւններին:

Լևոնը կայսերական այդ մեծ ոյժին դիմադրելու ո՛չ վարպետութիւն ունեցաւ և ոչ էլ կարողութիւն: Միմեանց ետևից յաղթւած, ետ քաշւեց, ու յոյները դարձեալ տիրեցին Ադանան, Մամեստիան, Տարսոնը և վերջիվերջոյ եկան պաշարելու Անարզաբան:

Ռուբինեանց իշխանը ստիպւած եղաւ այդ քաղաքն էլ լծողնել յոյներին, և ինքը ամրանալու գնաց Վահկայ բերդում: Բայց կայսրը հետապնդեց, առաւ ամրոցը: Լևոնը իր ընտանիքով բռնւեց գերի: Կայսրը շղթայել տւաւ նրան, և կնոջն ու երկու որդիները—Ռուբէնի և Թորոսի հետ, ուղարկեց Կ. Պօլիս:

Այդպէս վերջացան երջանիկ օրերը Սև-Լեռների համար և այդպէս ջնջեց Ռուբինեանց անկախ նոր պետութիւնը, որ հազիւ գեո 50 տարւայ կեանք ունէր և նոր էր սկսում զարգանալ:

Այնուհետեւ երկիրը դարձեալ ընկաւ յոյն կուսակալների, իշխանների և վասալների ձեռքը: Մրանք բաժան-բաժան արին բնակիչներին իրենց մէջ, հաստատւեցին բերդերում և դղեակներում, թալանի տւին հայկական վանքերն ու եկեղեցիները և սկսեցին անգթօրէն հարստահարել ու տանջել հայ ժողովրդին:

Պէտք էր այդ ամենի հետ տեսնել յոյների ծաղրը ուղղւած հայերին. պէտք էր նաև տեսնել հայ ազգաբնակչութեան տանջալից զայրոյթը, որ նորից անարգ լուծը եկել-ծանրանում էր նրանց հպարտ վզի վրայ...

Մի ամբողջ տարի Լևոն իշխանը կնոջ և երկու որդիների հետ մնաց Կ. Պօլսի բանտերում արգելւած ու տառապանքով լի: Թշուառ մարդը բոլորովին հիւժուկ էր արդէն՝ կրած վշտերիցն ու շղթայից, Կինը և որդիներն էլ նրա հետ կրում էին նոյն ցուերը, նոյն անարգանքը:

Շրջապատող թշնամալից միջավայրում, սակայն, նրանք գուրկ չէին բարեկամներից: Յուշական արքունիքում կային Լևոնի անձնական մատերիֆներից, որոնք անտարբեր չը մնացին և ամեն ջանք գործ դրին՝ թեթևացնելու համար բանտարկեալների վիճակը:

Նրանք միևս կողմից այնքան յամառօրէն և յաճախ թախանձանքով դիմեցին կայսրին, որ վերջիվերջոյ յաջողութիւն գտան: Կայսրը ոչ միայն ազատեց բանտից Լևոնին և երկու որդոցը, այլ և նրանց տեղ տւաւ իր արքունիքում, սիրաշահեց ու պատւեց, և Ռուբէն որդուն մտցրեց իր անձնական թիկնապահների շարքը:

Առհասարակ երկու հայ իշխանիկները դուր եկան կայսրին և ամբողջ արքունիքին, շնորհիւ իրենց աչքի խփող շատ յատկութիւնների:

Ռուբէնը մի թիկնաւէտ, առողջ և հուժկու երիտասարդ էր, հերքիւլէսական ոյժի տէր: Պատմում են նրա մասին, որ մի օր, երբ կայ-

սրին սպասաւորում էր բաղնիքում, կամենալով արտաքոյ կարգի մի ծառայութիւն անել, կորզեց զեանից մարմարեայ խոշոր աւազանը լի տաք ջրով և բերեց ու դրաւ վեհապետի առաջ:

Ամենքը ապշեցին, ինքը կայսրն էլ մնաց ապշած, տեսնելով այդ մեծ ոյժը: Որովհետև, ինչպէս ասում է պատմութիւնը, աւազանը չորս մարդ տեղիցը շարժել չէին կարող:

Կայսեր սիրելի դարձած օտարի այդպիսի մեծ ոյժը առիթ դարձաւ յոյն պալատականների համար՝ զանազան կասկածներ ծագեցնելու: Եւ այնուհետև ամեն տեսակ զրպարաութիւնների, դաւերի մէջ խճճեցին հայ երիտասարդին ու վերջիվերջոյ հաւատացրին կայսրին, թէ նա մտածում էր արքայասպանութիւնով հանել հայրենիքի և իրենց գերութեան վրէժը:

Կայսրը հաւատաց նրանց երկար կրկնող այդ զրպարաութիւններին և հրամայեց կուրացնել թշուառ երիտասարդին, իսկ նրա ծնողներին ու եղբօրը դարձեալ բանտարկել շղթայակապ:

Ձայրօյթից, կսկծից ու ցաւից չը կարողացաւ ապրել լեռնցի հպարտ ոգին և մեռաւ՝ անիծելով յուշական արքունիքի զգւելի դաւերը, անիծելով իր անմտութիւնն ևս, որ չէր վճուել մեռնելու այնտեղ—լեռների վրայ՝ պաշտպանելով երկիրն ու իր անձը:

Սոսկալի տպաւորութիւն գործեց այդ մա-

հը Լևոնի և Թորոսի վրայ: Վշտիցը Ռուբէնի մայրը մեռաւ: Երկար չապրեց այնուհետև Լևոնն էլ: Ապրել չը կամեցաւ այդքան մեծ և ծանր կորուստներէից յետոյ: Ոյժ չէր մնացել. ծերացել էր, ծիւրւել և զգուցի կեանքից:

Պատմում են, որ Թորոսը երազ էր տեսել մի օր, թէ իբր բանախի դռները բացուել էին յանկարծ, ներս էր մտել մի փառասէղ մարդ և տւել նրան մի հաց, վրան ձուկ դրած: Երբ նա առել էր հիացած, հայրն էլ խնդրել էր, վերցրել, բայց չէր կերել:

Երբ հօրը պատմել էր Թորոսը այդ երազը, ժպտել էր ծերունի իշխանը և այսպէս մեկնել:

— Ուրախացիր, սրգեակ, որովհետև ինձ հետ կրածդ այս բոլոր տառապանքներից յետոյ, դու պիտի դարձես ախրես մեր կարցրած երկրներին ու լեռներին, այլ և պիտի ընդարձակես նրան մինչև ծովը:

Լևոնի մահւանից յետոյ կայսրը խզճաց Թորոսին, հանեց նրան բանախի և իրեն սպասաւորող ազնւականների որդոց շարքը դասեց նորից:

Երիտասարդը, թէև վաղաժամ վշտերից ու տառապանքներից փորձառու, եղել էր կասկածոտ, ծածկամիտ և սաստիկ զգուշաւոր անձ, սակայն և գտել էր յուռնական դուրերից ու պալատական խորամանկութիւններից անփառ մնա-

լու միջոցը:—Ուսել էր վարպետօրէն կեղծել և ձեւացնել իրեն գւարթամիտ ու քաղցրախօս:

Այդ յատկութիւնները մեծապէս ծառայեցին իրեն թէ սիրելի դառնալու կայսրին, պալատականներին և արքունիքին և թէ ի դերև հանելու համար լրտեսող հսկողութիւններն ու փորձիչ դուերը:

— Գեղեցկատեսիլ, վայելչակազմ և քաջարի տղամարդ էր Թորոսը: Գիտէր շատ լաւ յուռնաբէն լեզուն, ուսել էր պալատական ձևերն ու նրբութիւնները, ծանօթ էր միջավայրի իւրաքանչիւր դրութեան հետ և ճանաչում էր շրջապատող անձերի խարդաւանքները:

Ռուբէն եղբօր այն զարհուրելի մահը միշտ աչքի առջնն էր և թելադրում էր, ինքնապաշտպանութեան համար, լինել շրջահայեաց ու խոհեմ:

Այդ էր անշուշտ պատճառը, որ նրա մասին եղած ամբաստանութիւնները մնացին ապարդիւն. կայսրը չը հաւատաց և շարունակեց սիրել ու պատուել Թորոսին:

Թորոսի այդ բարձր դիրքը, քաղցր լեզուն, գեղատեսիլ կազմաւածքը և արիութիւնը արքունիքի մէջ շատ-շատերին գրաւեցին, այնպէս որ մեծահարուստ մի տիկին սիրահարուց, կարողացաւ գրաւել նրան, ամուսնանալ հետը և այդպիսով էլ իր հարստութիւնը դրեց նրա արամադրութեան տակ:

Այդ ամուսնութիւնը շատ բախտաւոր կերպով տեղի ունեցաւ ճիշտ ժամանակին, Թորոսին փրկելու համար վերահաս վտանգներից:

Նոյն այդ տարին մեռաւ նրա պաշտպան Յովհաննէս կայսրը: Սկսեցին պալատում սովորական դաւերն ու միմեանց դէմ հանած հալածանքները: Նոր կայսեր սիրելիները անգլթօրէն ոչնչացրին հինին մօտ եղած անձնաւորութիւններին, վռնդեցին նրանց արքունիքից և նոյն իսկ շատերին էլ անհետացրին:

Թորոսը բախտաւոր գտնւեց, որ ամուսին էր շատ ազդեցիկ մի յոյն կնոջ, ունէր իր սեփական կալւածները և կարող էր հեռու մնալ պալատից և մայրաքաղաքից, միաժամանակ ծրագրելով, քանի որ այժմ անկախ մարդ էր, վերագառնալ հայրենիք:

Յաջորդ տարին մեռաւ նրա յոյն կինը և հարստութիւնն ամբողջ մնաց Թորոսին:

Ժամանակն էր իրագործելու հայրենիք գնալու միտքը: Շտապեց, ծախեց-ծախածխեց կնոջից մնացած կալւածները, գնեց սեփական մի նաւ, լցրեց նրան ապրանքով և իբր վաճառական ծպտած՝ նաւեց դէպի Փոքր-ասիական ասիերը:

1143 թւին, առանց որ և է փորձանքի և արգելքի, Թորոսը ասի իջաւ Անտիօքի սահմաններում, ծախեց նաւն ու ապրանքները, ապահով

տեղ դրաւ հարստութիւնը և գիմեց դէպի հայրենի լեռները:

Օ՛հ, ինչպիսի ուրախութիւն էր այն, երբ երկար քայլելուց յետոյ, ելած Սև-Լեռների վրայ, կանգ առաւ երկնամերձ գագաթներից մէկի լանջին, լայնաբերան շնչեց կարօտով փափագած օդը, հրճւանքով նայեց հեռւի ապառաժուա կողերն ի վեր թառած գիւղերին, մշուշի մէջ լողացող ծառախիտ լանջերը դիտեց և հեռուն, կանաչաւուն քուլաների նման տարածւած մեծ անտառներովը հիացաւ:

Ինչպիսի հաճոյք էր այն, երբ նստած մի ժայռի վրայ, լուռ ուշադրութեամբ զննեց արահետներով լեռներն ի վեր գնացող կարաւանները, տեսաւ իր հայրենակիցների թիկնաւէտ, հսկայ հասակները և ուրախութեամբ ականջ դրաւ հայրենական խրոխտ երգերի ձայները, որոնք ծփում-լողում էին ձորերի խորքերից դէպի վեր, դէպի կնճռոտ սարալանջերը...

Ու ելաւ, քայլեց Սև-Լեռների բարձրերը, մագլցեց, գտաւ դէպի հայրակտն երկրները աւնող ծանօթ ճանապարհները:

Սակայն միշտ զգոյշ և խոհեմ, սովոր՝ շրջահայեցողութեամբ ու առանց շտապելու գործելու, նա կանգ առնել որոշեց նախ առաջին հանգիստ անձանօթ մի գիւղում և այնտեղ տեղեկութիւններ ժողովել, իմանալ գոնէ, թէ ինչէր

1001
1001
21745-60 (4439)

էին կառարւել իր գերութեան երկար տարիներ ընթացքում:

Անհրաժեշտ էր ամենից առաջ գտնել մի ապահով, հաւատարիմ անձ, որին կարելի լինէր վստահել, հարց ու փորձ անել, պէտք եղած ժամանակ լրաբեր ու լրատու դարձնել և այդպիսով ծանօթանալ երկրի գրութեան, ժողովրդի տրամադրութեան հետ:

Թագնւելուց օգուտ չը կար, հարկաւոր էր երեան գալ, ի հարկէ զգոյշ սկզբնաւորութեամբ և ապահով լինելուց յետոյ, որ նորից չէր բռնւիլ ու այս անգամ գնալ-մեռնիլ Կ. Պօլսի բանտերում:

Այդպէս մտածելով ու ծրագրելով էր, որ երբ մութն իջաւ գիււիզ վրայ, հարցրեց հանգիւպողներին և գտաւ քահանայի տունը:

Ոչ ոք առանձնապէս և կասկածաւոր կերպով ուշադրութիւն չը դարձրեց նրա վրայ: Հագուստն ու գէնքերը չէին տարբերում տեղական տարազից: Պարզապէս մի օտարական էր, մի անցորդ, որ գիշերելու տեղ էր որոնում:

3.

Մի ծերունի կրօնաւոր էր, որ դիմաւորեց նրան ու ներս հրաւիրեց: Թորոսը հարկ չը համարեց խակոյն կեթ բացւել նրան: Պարզ հիւրասիրութիւն էր խնդրածը: Ներսում, յետոյ կը

յայտնէր իր սով լինելը: Առայժմ, եթէ սև-լեռնցին դեռ չէր կորցրել հիւրընկալական նւիրական սովորութիւնը, և եթէ հայ քահանան չէր մոռացել, որ իր տունը ամեն պահովստի, անպատասպարի և կարօտեալի համար պիտի բաց լինէր, — ապա ուրեմն թող հեռուից եկող յոգնածին տար մի կտոր ուտելու բան և մի անկիւն՝ քնելու:

Քահանան մի տեսակ պատկառանք զգալով անծանօթի կերպարանքիցն ու կեցւածքից, ներս հրամցրեց նրան յարգանքով և սիրալիբ: Ձէթէ աղօտ ճրագի լուսաւորութեան տակ, երբ ուտելու բան էին բերում, Թորոսը սկսեց խօսեցնել քահանային:

Ձերմ հայրենասէր և բաւական վշտացած՝ ծերունին նախ կցկտուր և ապա արտասուալից աչքերով պատմեց Թորոսին այն բոլոր անցքերը, որոնց շնորհիւ տապալւել էր Ռուբինեանց իշխանութիւնը և իրենց խրոխտ հայրենիքի անկախութիւնը: Յետոյ սկսեց մանրամասնութեան մէջ մանել, թէ ինչպէս յոյները հալածանք էին հանել հայ լեզւի և կրօնի դէմ, ինչպէս դղեակները մէջ նստող վասալները պարբերաբար հարրատահարում էին ժողովրդին, թալանում և ծաղրի կնթարկում նրանց սրբութիւնները:

Ուղղակի անասնելի էր դարձել այդ լուծը: Ոչինչ չէր խնայում՝ անարգ ստրկութիւնը զգացնել տալու համար ամեն բոպէ...

Նոյն տեսակ բարբարոսներ էին նաև այն եւրոպացի քրիստոնեայ իշխանները, որոնք իբր թէ Սուրբ-Երկիրը ազատոգների փառաւոր յաջորդներն էին:

Թիկունք ունենալով յոյն կուսակալներին և կայսերական այլևայլ արտօնութիւններին տէր լինելով, նրանք հայ իշխաններից խլում էին կալածաները, մանմեղականներից աւելի վառ կերպով նեղում էին բնակիչներին, յաճախ կապանքների տակ մեռցնում, կուրացնում և կախում նրանց... անմեղ տղայոց հետ անգամ վարւում էին խստութեամբ ու չարչարելով և այդպէս անզգամ ճանապարհով հարստանում...¹⁾

— Եւ այդ ամենի վրայ—աւելացրեց ծերունի քահանան դառնութեամբ—իւրաքանչիւր քայլում ծաղրւում ենք մենք՝ մեզ համար նւիրական եղած բոլոր կէտերում. ծաղրում են մեր ծէսերը, մեր եկեղեցին անարգում ու պղծում, ապա իբր նստատինք, մեր երեսին են նետում Ռուբէն իշխանիկի անարգ մահը... և Թորոս իշխանիկի յոյն դառնալը:

Թորոսը հազիւ կարողացաւ զսպել բուռն մի շարժում. նայեց քահանային զարմացողի դէմքով և ասաց միայն.

— Յոյն դառնալը...

— Այն, ասաց քահանան.— այստեղ բոլորս արդէն զիտենք, մեզ այդպէս են լուր հասցրել նոյն իսկ մերոնք, որ Թորոսը հոռոմի կրօնն է ընդունել, ամուսնացել է հոռոմ հարուստ կնոջ վրայ և իր ազգն ու հաւատը մոռացել... Հեշտութեան մէջ մոռացել է երիտասարդը իր հօր ու եղբօր վրէժը, մոռացել է, որ հայրենիքը գերի է և ժողովուրդը ստրուկ... Ո՛վ զիտէ, գուցէ նոյն իսկ թշուառ պատանին, գեղխութեան մէջ փշացած, մոռացել է պապենական լեզուն...

Այդ բոլորը ասում էր քահանան խիստ դառնացած, երբեմն գայրոյթից դողդոջուն ձայնով և երբեմն էլ յուսահատ թախիծով լի:

Հայեացքը խոնարհ, Թորոսը սկզբում լսում էր հանդարտ, բայց յետոյ, քահանայի յուզմունքով համակւած՝ գունատեց: Իսկ երբ լսեց իր մասին ասածները, ցնցեց խրոխտութեամբ գլուխը և ասաց.

— Ա՛հ սօ՛ղ, քահանայ, այդտեղ արդէն դու սխալւում ես. մի կարծիր, որ Ռուբինեան Թորոսը, Լեւոնի որդին, ընդունակ լինի այդքան ընկնելու, այդ աստիճան շուտ մոռացութեան տալու իր եղբօր անարգ մահւան վրէժը և հօրն ու մօր տառապանքների արժէքը... Ո՛չ, պէտք է մտածել, որ Թորոսը, իր տառապանքների խարաղանումովը փորձառու և զգոյշ, ստիպւած է եղել կեղծելու, նոյն իսկ ճշմարիտ յոյն ձեւնալու,

¹⁾ Մատթէոս Ունայեցի պատմիչի խօսքերն են:

յոյն կին առնելու... Ես ըսել եմ եղածը... Գիտեմ շատ բան... Թորոսի յոյն կինը արդէն մեռել է. Թորոսը նրա թողած գանձը առել, փախել է Կ. Պօլսից և, սով գիտէ, գուցէ այժմ Սև-Լեռներումն է և ուզում է հայրենիքը ազատել յափշտակողների ձեռքից: Բայց ի՞նչ կարող է անել Թորոսը, թէկուզ և իշխան ու Ռուբինեանց ժառանգը, որքան և սիրէ նա իր հայրենիքն ու վրէժները... Ժողովները պիտի լինի պատրաստ, ժողովները պիտի տրամադիր լինի անկախութեան ու վրէժ առնելու բռնաւորներից...

Այնուհետև Թորոսը երկար չը պահեց քահանային տարակուսանքի մէջ և յայտնեց նրան իր ու վրէժները: Ծերունին հրճանքով և սրտի ամենամեծ ուրախութեամբ, որ զսպել չ'աշխատեց, իմացաւ, որ իրեն հետ խօսող օտարականը Սև-Լեռների յոյսն էր, Ռուբինեանց այն ժառանգը, որին հաւատափոխ էին կարծում և որը սակայն եկել էր հայրենիքի ազատութեան գործի գլուխն անցնելու:

Արիւնը եռ եկաւ. յուզումը, խանդավառութիւնն և յուսալից երազները երիտասարդական աւիւն ներշնչեցին նրան. քիչ էր մնում ելնէր եկեղեցու զանգերը հնչեցնել ասար, գոռար, կանչէր ամբողջ գիւղովը մէկ, թէ վերջապէս եկել էր անօրէններից ազատելու օրը, թէ եօթը տարւայ տառապանքներից յետոյ, բացելու էին

բախտաւոր օրեր: ազատ և անկախ ապրելու երջանկութիւն...

Բայց Թորոսին յաջողեց զսպել նրա ոգևորութիւնը: Հասկացրեց, որ խոհեմ բան չէր, ոյժերը չը ժողոված ու չը հաշւած, ժողովրդի տրամադրութեան մասին անգամ որոշ գաղափար չը կազմած, զարթեցնել քնած թշնամուն, հետևապէս և մի բան չարած, դէմ առ դէմ ելնել առամները սրած գազանին:

Այդ էր պատճառը, որ թէ միւս և թէ հետևեալ շատ օրերը, Թորոսը ծպտած իբր հովիւ, 5—6 ոչխար ու այծից բաղկացած հօտը առաջնարած, սկսեց պտոյաներ գործել շրջակայքներում, զննել յոյսերի բռնած դէրքերը, հետազօտել կառավարութեան ոյժը, իմանալ ժողովրդի տրամադրութեան ու կուրելու համար ունեցած պատրաստութիւնը:

Քահանան էլ պարապ չը մնաց: Թորոսի պատուէրով թէ ինքը և թէ որդիները գնացին զանազան ուղղութեամբ՝ տեսնելու համար Սև-Լեռան այլևայլ հայ ցեղապետների, սգոցեցիկ մեծերի հետ:

Եւ հովիւն այն գեղեցկագէմ, մախաղը ուսին, երկար ցուպին կռթնած՝ իր ոչխարները հետ մէկ երևում էր Վահկայ բերդի տակերը, մէկ յայտնում էր այս-այն ամբուլթեան առաջ, մինչև իսկ իբր հովիւ և գիշերելու պատրւակով կարողա-

նում էր մանել ամեն տեղ, քաղցրախօսութիւնովը գրաւել ամն ծառաներին, խօսեցնել, իմանալ ու լրտեսել:

Այդպէս նա ման եկաւ և այցելեց զբէթէ Տաւրոսի վրայ յոյների բռնած բոլոր ամբուլթիւններն ու դղեակները, տեղեկացաւ կառավարական գորքի քանակին և գրութեանը, տեսաւ ու համոզեց, որ հայ ժողովուրդը ստամ էր կրճատեցնում յոյների դէմ և մի նշանի էր կարօտ, մի ղեկավարի, ստքի երնելու և հայրենիքը հարստահարողներից մաքրելու համար:

Այդ բոլորը տեսաւ նա, ման գալու ժամանակ իմացաւ նաև, թէ որոնք էին ժողովրդի մէջ յուսալից հայ զլխաւորները, որոնց կարելի էր կոչել իր մօտ՝ պէտք եղած րոպէին:

Ինչ վերաբերում էր զինմանը, թորոսը ու շաղրութեամբ քննեց ու գտաւ, որ ժողովրդի ունեցած զէնքերը պիտի բաւէին՝ տիրելու համար միքանի կարևոր ամբուլթիւնների, ուր, ինչպէս հաստատ տեղեկացաւ, կային կառավարական կամ յոյն իշխանների զինարաններ, բաւական լի ամեն տեսակ ռազմամթերքով:

Ուրեմն կարելի էր սկսել. կարելի էր պարզել Սև-Լեռների վրայ ազատութեան զրօշը, ժողովել կտրիճ երիտասարդներին, արագ շարժումներով և եռանդուն վճռականութեամբ յարձակւել թշնամու վրայ և նետել նրանց սարերից դուրս,

դէպի դաշտերը, այնտեղից էլ գուցէ հեռու, շատ հեռու...

✓ 4.

Աննկարագրելի է եռանդն ու ոգևորութիւլթիւնը, երբ Սև-Լեռների մի ծայրից միւսը տարածեց, թէ Լեռնի որդի թորոս իշխանը, ազատւած յոյների ձեռքից, հասել էր հայրենի լեռները և այժմ կոչ էր անում ամենքին՝ դալ ժողովւելու իր շուրջը և յունական անարգ լուծը թօթափելու:

Կոչը տեղի էր ունենում ծածկաբար: Քահանան, թորոսի պատւէրով, նախ տեսնուել էր միքանի ամենաազդեցիկ ցեղապետների հետ՝ յետոյ, նրանցից մի ժողով էր կազմւել և երիտասարդ իշխանը ճանաչւելով՝ հռչակւել էր Ռուբինեանց ժառանգ և իշխող Սև-Լեռների:

Այնուհետև իւրաքանչիւրը ելել էր իր կողմերը տանելու ուրախ լուրը. իւրաքանչիւրը եռանդուն կերպով և բաւական ծածուկ՝ զէնքի էր կոչել կուռի ընդունակ լեռնցիներին:

Ու չէր անցել միքանի ամիս, որ Սև-Լեռների կատարներն ի վեր և կողերն ի վար, մի ծայրից դէպի միւսը, սլացել էր ընդհանուր նշանաբանը.

— Թորոս և ազատութիւն!..

Ամենքը, հասակաւոր և երիտասարդ, նոյն խակ պատանիները—գինեցիկն, աւօրեայ գործերը ծերունիների և կանոնաց խնամքին յանձնեցին և խումբ առ խումբ, գիշերանց քայլելով, անծանօթ, դժւարին արահետներից ճանապարհորդելով՝ գնացին հաւաքելու թորոսի շուրջը:

Շուտով մօտ տասը հազար մարդ կազմու պատրաստ, սպասեցին թորոսի ցուցմունքին, սկսելու համար անկախութեան կռիւը:

Ճշմարիտ է, այդ բանակը կանոնաւոր գործի գէմ դժւար թէ կարողանար դիմանալ, սակայն կուռղիներից իւրաքանչիւրը վառւած էր այն մեծ գիտակցութեամբ, որ հայրենիքն է ազատելու կեղեքողների ձեռքից, որ իր երջանկութեան համար է գէնքը շարժելու:

Թորոսը հնար եղածին չափ կարգի դրեց բանակը, դասաւորեց զինւորներին, քննեց գէնքերը, կարգեց զօրավարներ, հրահանգներ սուսաւ, ներշնչեց մանաւանդ խիստ կարգապահութեան ոգի և անմիջապէս, քանի դեռ թշնամին շարած՝ չը գիտէր ինչ անել, քանի դեռ միմիայն իրաւանցումով էին յոյները յայտնում, որ գիտեն եղածը—հայ բանակը շարժեց և քայլերն ուղղեց դէպի Վահկայ ամրոցը:

Երկար չը տևեց Ռուբինեան պապենական այդ դղեակի գրաւումը: Յոյն պահակները կիսովին կոտորւեցին, կիսովին անձատուր եղան և

ամրոցի իշխողին յաջողեց փախչելով ազատել:

Վահկայ ամրոցի առումը արբեցուցիչ տպաւորութիւն գործեց լեռնացիների վրայ: Չը կամեցան հանգստութիւն, ազաչելու եկան թորոսին, որ շարունակեն լեռները մաքրել յոյներից՝ անխոնջ, անվաստակ արագութիւնով:

Բացի դրանից, կուռղիների թիւը հետզհետէ մեծանում էր հեռւից համնող նորանոր խումբերով: Եկան նաև դաշտից, Տաւրոսի ուելի ցած լեռնային բարձունքներից և վշտագին պատմեցին իրենց սոսկալի դրութեան մասին:

Յետոյ հասան ուրիշ խմբեր էլ: Ամենքը ոգևորութեամբ նկարագրում էին իրենց կողմի բնակիչների անհամբերութիւնը՝ տեսնելու Ռուբինեանց խաչանիշ դրօշը կիլիկեան բոլոր ամրութիւնների վրայ:

Սակայն թորոսը, նախ քան դաշան իջնելը, որոշեց Սև-Ղեռները լիովին կորզել յունական իշխանութիւնից և այնտեղ հիմք դնել հայկական պետութեան:

Այդ մտքով էլ նա դիմեց միւս ամրոցների վրայ, որոնք գրաւեց մի առ մի, վռնդեց յոյն իշխաններին և պաշտօնեաներին, բերդապահութիւնը յանձնեց հայ կառավարիչների ու հայ գնդերի և, այդպէս շուրջանակի մաքրելուց յետոյ յոյներից, իջաւ դէպի ցած:

Թշնամին շարժել էր: Մինչև ուշքի կը գար,

մինչև յոյն կուսակալներն ու իշխանները միմեանց լուր կը հասցնէին և միանալու բանակցութիւններով կը զբաղէին և մինչև օգնութիւն խնդրելու համար մարդ կուղարկէին Կ. Պօլիս, — Թորոսը արդէն իր բանակի հետ զարկաւ տիրեց Անարգաբան, Թիլը, Առիւծի բերդը և քայլեց Սիւ քաղաքի վրայ:

Յաղթական այդ քայլը մեծ հրճւանքով ընդունեց ազգաբնակչութեան կողմից և յոյները, ծակ ու ծուկ մանելով, շտապեցին դուրս նետուել Կիլիկիայից, որովհետև Թորոսը արագ շարժմամբ հասնում էր մինչև Միջերկրական ծովի ափերը:

Այդ միջոցին էր, որ իշխանին օգնութեան հասան երկու ուժեղ բազուկներ, լաւ զօրավարներ, փորձուած պատերազմիկներ ևս: Դրանք Թորոսի կրտսեր եղբայրներն էին՝ Ստեփանէն ու Մլէհը, որոնք մինչև այդ՝ ապրել ու սնուել էին Հալէպի Նուրէզգիին ամիրայի արքունիքում:

Այնուհետև կուողների, աւելի ճիշտը՝ առանց գրեթէ արիւնհեղութեան Կիլիկիան գրաւողների բանակը, երեք ճիւղի բաժանուած, երեք կողմից իր մէջ առաւ ողջ երկիրը և տարին չանցած՝ յունական իշխանութիւնը լիովին վերացրեց այդ կողմերից:

Այլևս պէտք էր կանգ առնել ու սկսել խաղաղ ներքին բարեկարգութիւնները, որոնց այն-

քան կարօտ էր մանաւանդ ժողովրդի անտեսական կեանքը:

Թորոսը սկսեց մեծ իմաստութիւնով կառավարել երկիրը: Ուրախութիւնը, զւարթ երգերն ու եռուն երթևեկութիւնը վերսկսեց երկրի ամեն կողմերում: Ամեն ծայրերից, նոյն իսկ Եգիպտոսից ու Միջագետքից Կիլիկիա սկսեցին լցւել հայ զաղթականութիւններ ապրելու համար Ռուբինեան դրօշի տակ:

Չը պակասեցին նաև շնորհաւորութիւնները գրացի պետութիւններից ու մանր-մունր իշխանութիւններից, որոնք զարմացմամբ դիտում էին նոր պետութեան ծագումն ու այդքան զօրեղանալը:

Ամենից առաջ սրտագին շնորհաւորութիւններ եկան բուն Հայաստանի կաթողիկոսից, յետոյ դեսպաններ եկան Հալէպի Նուրէզգիին ամիրայից, ֆրանսական Տաճարականների ասպետութիւնից, Անտիօքի լատին պրինցից (իշխան) և այդպէս ամեն տեղերից խնդակցելու շտապեցին նրանք, որոնք երկրի վատ օրերում ոչ միայն անտարբեր էին մնացել, այլ նոյն իսկ միացել էին յափշտակիչներին:

Թորոսը գիտէր այդ ամենը, սակայն քաղաքապետաբար և հեռատեսութեամբ՝ յայտնում էր իր շնորհակալութիւնը: Միևս կողմից, նա զէնքը ցած չէր դնում, այլ ճգնում էր կանոնաւոր բա-

նակի տէր դառնալ:

Յիրաւի, իզուր չէին նրա զգուշութիւնները: Կ. Պօլսում ունեցած իր գործակալները հազորդում էին նրան հետզհետէ կարևոր լուրեր: Կայսեր իւրաքանչիւր շարժումն ու մտադրութիւնը ստիպում էր լինել աշայուրջ, թելադրում էր պատրաստութիւն տեսնել և հնար եղածին չափ արագ:

Փոթորկի պայթումը մօտալուս էր:

Միքայէլ կայսրը, որ զբաղւած էր հունգարական պատերազմներով, երբ լսեց Փոքր-Ասիայի ամերին կատարւող դէպքերը և յունական տիրապետութիւնների խլելը, այն էլ լեոնցիների ձեռքով, երբ իմացաւ, որ Կ. Պօլսի բանտից խուսափած մի «սարուկ» հայ իշխան կարողացել էր ահագին բանակ կազմել և յունական կուսակալներին վճռել, զօրագնդին ջարդել, քաղաքները տիրել,— սաստիկ գայրացաւ և ուշքը դարձրեց դէպի Կիլիկիա:

Այդ ուշադրութիւնը հրաւիրեցին ոչ միայն կայսերական պաշտօնեաներն ու յոյն իշխանները, այլ նոյն իսկ լատին «պրինցներն» էլ:

Յաւած տեղեր ունէին այդ եւրոպացի նորամուտ «պրինց»ները (և կամ ինչպէս հայ պատմիչներն են գրում— «բրինձ»ները): Թորոսը առանց այլևայլութեան խլել էր նրանցից այն բոլոր զգեակներն ու կալւածները, որոնց նրանք

տիրացել էին երկրի անտէրութեան և Լևոնի գեւորութեան տարիներում:

Ահա այդ մարդիկ, միանալով նոյն իսկ այն հայ իշխանների հետ, որոնց Թորոսը նոյնպէս վճռել էր երկրից, իբր յունասէրների և հարբատահարողների— գիմեցիին կայսրին և իրենց ամբողջ օգնութիւնը առաջարկեցին՝ ջնջելու համար հայկական նոր պետութիւնը և ոչնչացնելու Թորոսի ոյժը:

Եւ կայսրը, յիշելով, գտնելով, որ շատ էր առաջ գնացել լեոնցիին և որ հարկաւոր էր վերջ դնել Թորոսի արածներին, — սկսեց մեծ պատրաստութիւն տեսնել՝ Փոքր-Ասիա ուղարկելու համար մի նւաճող և պատժող բանակ:

1146 թւին, Կիլիկիայի ամերն էին իջնում յունական զօրքեր՝ հրամանատարութեամբ կայսեր հօրեղբօր սրբի Անդրոնիկոս Կեսարի:

5.

Անսպասելի չէր յունական բանակի գալը: Խլել էին կայսրութեան մի լաւագոյն և արդիւնաւէտ մասը, կոտորել էին այդ մասը պահպանող զօրքը, վճռել, ձեծել, կողոպտել էին պետութեան մէջ յայտնի կուսակալներին և իշխաններին և վերջապէս Բիւզանդիոնի դէմ սպառնալից կանգնեցրել էին մի նոր, ոչ-բարեկամ, այլ

նոյն իսկ բաւական շատ վրէժներ ունեցող պետութիւն:

Պէտք էր փշրել այդ ապստամբ հպատակներին և գլխովին ջնջել նրանց: Այդպէս էլ պատւէր էր ստացել կայսրից Անդրոնիկոսը.— Կիլիկիան դատարկել հայերից, Տաւրոսի լեռները ամայացնել որ և է բնակութիւնից: ~

Անդրոնիկոսի բանակը ափն ելած՝ իրեն օգնական ունեցաւ բոլոր յոյն կուսակալներին ու իշխաններին, այլ և լատին «պրինցէնների և հայ միքանի վասալների:

Հոծ, անդիմադրելի մի կոյտ էր այն, որ դէպի հայերն էր քայլում սպառնագին: Կասկած չէր կարող լինել, որ այս անգամ արդէն Սև-Լեռները վերջնականապէս ամայանալու էին հայերից:

Երբ Թորոսը լսեց յոյների գալը, պատրաստութիւնները շտապեցրեց, պէտք եղած վերջին հրամանները ուղարկեց ամբողջիւններին և ինքը գնաց թշնամուն սպասելու Մամեստրա քաղաքում: Միւս կողմից էլ կազմեց հեծելազօրքի մի խումբ, յանձնեց իր Մլեհ եղբօրը և արձակեց նրան՝ ասպատակելու յունական հեռաւոր տիրապետութիւնները Կիլիկիայից դուրս:

Սոսկալի էր Մլեհը իր հեծելազօրքով: Կատաղի երիտասարդին զսպում էր միմիայն եղբօր հրամանը՝ քիչ արիւն թափելու: Իրա փոխարէն

նա աւերում էր, գերում, տաւար ու մարգիկ իրար խառնած՝ առաջն անում ու քշում, իսկ բնակութիւններն ու դաշտօրայք անապատի փոխում:

Այդպէս էր, որ նա յանդգնաբար մինչև իսկ քայլեց յունաց հետ միաբանած Լամբրոն իշխանի վրայ, յունաց բանակի համար ժողոված պաշարի կէսը փչացրեց, միւս կէսն էլ քշեց բերաւ դէպի Մամեստրա:

Զարհուրելի էր Անդրոնիկոսի կատաղութիւնը, երբ այդ ամենը իմացաւ: Հրամայեց արագացնել ընթացքը, եկաւ բանակեց Մամեստրայի առաջ ու ձեռնարկեց պաշարման գործողութիւնների:

Մօտ 15—20 հազարից բաղկացած նրա բանակը յիրաւի կարող էր հեշտութեամբ փշրել Թորոսի ոյժը, եթէ դէմ առ դէմ կուի ելնէին: Բայց հայերը վճռեցին պաշտպանողական դիրք միայն բռնել:

Իսկ երբ պաշարումը սկսեց, Թորոսի դէմքը մոայլեց: Պաշար՝ երկար դիմանալու համար չը կար քաղաքում, և վերջապէս, եթէ լինէր էլ, անտանելի կը լինէր նստել գամուած այդ շրջանակի մէջ, դիտել միայն թշնամու գալարումները և Մամեստրան զբաւելու իզուր ջանքերը:

Այդ մտածութեամբ էր, որ նա վճռեց հաշտութեան մի քայլ անել և առաջարկութիւն ուղարկել Անդրոնիկոսին: Ով զիտէ, դուցէ յունա-

կան կառավարութիւնը բաւականաբար միմիայն գերիշխանութիւնով, քանի որ դէմ առ դէմ եկած հայերի ունեցած ոյժին, գիտել էր, որ այնքան էլ հեշտ չէր այլևս հպատակ և գերի շինել և կամ ջնջել նրանց:

Չը նայելով Մլեհի և ուրիշ գորագլուխների գժգոհութեանը, Թորոսը յունական բանակը ուղարկեց մի պատգամաւորութիւն և պաաւիրեց Անդրոնիկոսին ասել հետևեալը.

— Ի՞նչ է ուզում մեզնից կայսրը. ի՞նչ ենք արել մենք յոյներին. չէ՞ որ մեր կալածներն ենք միայն խլել նրանցից և մեր երկիրները ազատել նրանց կեղեքումներից: Կայսեր գերիշխանութիւնը մենք պատրաստ ենք ընդունել, միայն թող ճանաչէ նա մեր հայրենական իրաւունքները:

Հայ պատգամաւորութիւնը ընդունեց արհամարհաբար: Անդրոնիկոսը խնջոյքի մէջ էր իր գորավարների հետ: Լսեց դէմքը կնճռած, յետոյ և ոչ իսկ նայեց նրանց և գոչեց.

— Ասացէք ապտամբին, որ բերել եմ հետս իր հօրը կապող շղթաները: Կայսեր հրամանն է՝ նրանով կապել նաև այդ փախստականին և տանել դէպի կախաղան:

Այնուհետև երկու ճանապարհ կար Թորոսի առաջ. կամ յուսահատ կուռով դուրս նետուել և մեռնել սուրը ձեռքին և կամ պաշարւած մնալ և իր յամառութեամբ յուսահատեցնել յոյներին:

✓ Երկրորդ միջոցը երկար էր և անվստահելի. առաջինը յանդուգն և վտանգաւոր:

Թորոսը փորձեց առաջինը:

Չը նայելով, որ յունական բանակի մէջ աեղի էին ունենում պաշարման պատրաստութիւններ, այնուամենայնիւ ամեն գիշեր հայերը իրենց պարիսպների վրայից անգամ լսում էին Անդրոնիկոսի տաղաւարներից հասնող գեղխութեան, երզի և նւագարանների ձայները: Լքտեսները մանրամասն նկարագրում էին, թէ ինչպէս յոյն գորավարներն այլևս ապահով, որ Թորոսին ձգմելը հեշտ էր—իրենք իրենց տւել էին քէֆի, խառնակ ու անկարգ կեանք էին վարում, լկտի կանայք բանակի մէջ վխտում էին և գորքի կարգապահութիւնը զգալի կերպով թուլանում էր հեազհետէ:

Կատարեալ հակապատկեր էր Թորոսի բանակը, ուր խիստ հսկողութիւնն ու զինւորական կարգապահութիւնը ամեն ըոպէ լարւած էին պահում իւրաքանչիւր կուռղի:

Բայց Թորոսը սպասում էր, որ բնութիւնն ևս օգնի իրեն:

Եւ մի մութ գիշեր, երբ սաստիկ անձրևն ու քամին ներս էին կծկել յոյն գորքերին իրենց վրանների տակ, իսկ Անդրոնիկոսը, շրջապատւած կանանցով, իր գորավարների հետ հարբած, փոթորկից աւելի էր աղմկում—Թորոսը

պատրաստեց յարձակումի:

Արագ վճռականութեամբ քանդել աւաւ նա յունական բանակի հակառակ կողմից պարիսպը, զօրքը երեք խմբերի բաժանեց, և մի կիսաշրջան կազմելով շրջապատեց յոյներին:

Անձրևի, փոթորկի մէջ, միահամուռ ազազակներ բերնին՝ սկսեցին յարձակումը:

Չարհուրելի էր շփոթն ու իրարանցումը: Ամեն ինչ տակն ու վրայ եղաւ, յոյները գլուխները կորցրին և միմեանց անգամ կոտորել սկսեցին:

Այլևս կռիւ չէր այդ, այլ կոտորած: Պէտք եղաւ թորոսի միջամտութիւնը, որ խնայեն և փոխանակ սպանելու, գերի միայն վերցնեն:

Լուսադէմին այլևս ոչինչ չէր մնացել կանգուն՝ Անդրոնիկոսի հսկայական բանակից: Բազմաթիւ դիակներ, տապալւած վրաններ, թափւած զէնք ու պաշար, անձրևն ու արեան ճապաղիքը մի գգելի խառնուրդ էին ներկայացնում:

Անդրոնիկոսին մի կերպ յաջողւել էր ձի հեծնել և մի խումբ ձիաւորների հետ դուրս սպրտել կոտորածից ու փախչել մինչև Անտիոք:

Գերի բռնւեցին յոյն կուսակալներից, իշխաններից և հայ գաշնակիցներից գրեթէ մեծ մասը, այլ և շատ հասարակ զինւորներ: Անհաշիւ ու առատ էր աւարը: Փախչողները միայն իրենց անձն

էին ազատել, լցւել էին նաւերն ու խուսափել:

Հասարակ զինւորներին զինաթափ արին և ազատ թողեցին վերագառնալու իրենց տեղերը, իսկ իշխաններին և կուսակալներին թորոսը կապանքների մէջ հրամայեց պահել, մինչև որ նրանց մասին յատուկ վճիռ մտածւէր:

Մինչ այդ, Անդրոնիկոսը սթափւած և հազիւ ազատւած մահւանից, Անտիոքից լուր ուղարկեց կայսրին՝ իր անյաջող պատերազմի, վնասների, իշխանների գերութեան մասին և, պարտութեան ամբողջ մեղքը ծանրացնելով զօրքի թուլութեան վրայ, թորոսին էլ մեղադրեց անաշիւ խաբէութեան մէջ:

Կայսրը սաստիկ զարմացաւ, երբ լսեց բոլորը: Շտապեց նախ և առաջ իր իշխաններին ու կուսակալներին ազատել գերութիւնից: Այդ մտադրութեամբ նա յատուկ պատգամաւորներ ուղարկեց թորոսին և փրկանքի գնով խնդրեց ազատել բռնւածներին:

Երբ պատգամաւորները թորոսին ներկայացան կայսեր խնդիրքով, նա հարցրեց.

— Միթէ այդքան յարգի են կայսեր մօտ այդ մարդիկ, որ փոյ էլ է վճարում նրանց համար:

Պատգամաւորները չը գտան ոչինչ ասելու և լուռ մնացին:

— Իսկ կարո՞ղ էք որոշել ինձ, կամ կայսրը որոշե՞լ է արդեօք, թէ սրբան արժեն նրանք:

Պատգամաւորները աւելի ևս շարեցին և չը գիտէին ինչ ասել: Եթէ մեծ գներ նշանակէին— պէտք էր վճարել, իսկ եթէ պակաս գնահատէին— անպատուութիւն կը լինէր թէ կայսրի և թէ յոյն իշխանների համար:

— Իշխան, իօսեց վերջապէս նրանց գլխաւորը— դու ինքդ շատ լաւ գիտես նրանց գինը. որոշիր և վճարենք:

Թորոսը ժպտաց ու ասաց.

— Եթէ արժէք ունենային, չէի ծախիլ: Վճարեցէք, ինչ որ ուզում էք և առէք տարէք:

Այնուհետև դեսպանները երկար խորհրդակցեցին գերիների հետ և այն եզրակացութեան եկան, որ անհրաժեշտ էր բարձր գներ նշանակել ու վճարել՝ ծաղրի առարկայ չը դառնալու համար:

Եւ երբ դրամը գտած՝ յանձնում էին Թորոսին, նա տեղնուտեղը, դեսպանների ներկայութեամբ բոլորն էլ բաժանեց իր գինւորներին:

Պէտք էր տեսնել յոյների գարմանքը: Մէկը մինչև անգամ չը կարողացաւ զսպել իրեն և գոչեց.

— Ի՞նչ, այդ բոլորը հասարակ գինւորներն...

Թորոսը նայեց յոյներին և ժպտաց:

— Որպէսզի նորից բռնեն ձեր իշխաններին ու մեծերին, ասաց նա. բռնեն և ինձ բերեն...

Շ

6.

Այդ փառաւոր յաղթութիւններից յետոյ, Թորոսը ձեռնարկեց իր երկրի սահմանները ընդարձակելուն: Նա սչ միայն գրաւեց յոյներից խլած մասերը, այլ մինչև իսկ տիրեց նրանց տեղերը: Այսպէս, նա առաւ Տարսոնը՝ խիստ պաշարումից յետոյ, գրաւեց Փայասը, ձեռք ձգեց Կոռիկոսի ամբուլթիւնները իր շրջակայքովը և յանձնեց Մլեհին, որ ամբացնէ... և այսպէս հասաւ մինչև Ալէքսանդրիայի ծոցը, որ այնուհետև կոչւեց Հայկական ծոց:

Մլեհը սակայն շատ մտատանջութեան առիթ տւաւ Թորոսին՝ իր անկարգ ու զեղիս կեանքով, անկարգապահ և անհնազանդ վարմունքովը: Բանը այնտեղ էր հասցրել այդ անխոհեմ երիտասարդը, որ բարձրաձայն, այն էլ թշնամիների ներկայութեամբ, ամբաստանում էր եղբորը, որ նա խլել է հօր թողած ամբողջ ժառանգութիւնը, մինչդեռ իրաւամբ, իբր թէ Լևոնի թողած երկրների մի մասի տէրը՝ ինքը— Մլեհը պիտի լինէր:

Թորոսը ներողամտաբար չը լսել էր ձևացնում այդ ամենը և ճգնում էր յորդորներով ու մեղմութեամբ գսպել եղբորը: Բացի դրանից, նա շատ աւելի կարեւոր խնդիրներ ունէր իր առաջ և ստիպւած էր պատերազմի, ինքնապաշտպանութեան նոր պատրաստութիւնների մասին հոգալ:

Իկոնիայի մահմեդական իշխան Մաքսուդ ամիրան, գրգւած Բիւզանդիոնից, այլ և ձօխ աւարի յոյսով, թալանի սովոր աւագակիներից մի մեծ զօրագունդ կազմած՝ մտաւ Կիլիկիա: Բայց երբ դէմ առ դէմ եկաւ Թորոսի պատրաստութիւններին և ոյժին, տեսաւ, որ իր զօրքը անշուշտ պիտի ջարդւէր և ոչնչանար: Ու բարւոք համարեց, քանի ուշ չէր, հաշտութեան դաշն կապել Թորոսի հետ և փոխադարձ բարեկամութեան խոստումներից յետոյ, հտ դառնալ:

Դրանից յետոյ, Հալէպի Նուրէդդին ամիրայի գալու մասին լուր հասաւ Թորոսին: Այդ ամիրան էլ, ընծաներով ու խոստումներով յորդորւած կայսրից, մտածել էր աւարի տալ Թորոսի երկիրը:

Բայց Թորոսը չսպասեց նրա գալուն. ինքը նախայորձակ լինելով՝ գրոհ տաւ դէպի Հալէպի սահմանները և սկսեց այնպիսի աւեր գործել այնտեղ, որ Նուրէդդինը ստիպւած եղաւ թողնել իր մտադրութիւնը:

Հազիւ ազատուել էր մահմեդական ասպատակութիւններից, որ գէնքը նորից ուղղեց դէպի յոյները: Լուր հասաւ, որ Կիլիկիայի ափերն է ելել Միքայէլ Պրանոս զօրավարը՝ մեծ բանակով:

Թորոսը առանց այլեայլութեան արշաւեց նրանց վրայ և մի լաւ ջարդ տալով՝ քշեց: Նոյն կերպ վարեց նա դրանից յետոյ եկող յունական երկրորդ բանակի հետ, որին առաջնորդում էր Անդրոնիկոս Եւփորպէսը:

Այդ միջոցներին էր, որ յոյները դաւադրութիւնով բռնեցին Թորոսի եղբորը՝ Ստեփանէին և զարհուրելի մահով սպանեցին:

Ստեփանէն թէև քաջ երիտասարդ էր, բայց իր յանդգնութիւնների մէջ անզգոյշ էր և անհեռատես: Չը նայելով Թորոսի յորդորներին, նա ինքնիշխան կերպով, սրիկաներից գնդեր կազմած, ասպատակում էր յունաց գաւառները և աստիկ նեղացնում նրանց:

Այդպիսի անկանոն և անիրաւ յարձակումները անմեղ ազգաբնակիւթեան վրայ՝ ջանաց չը թողնել Թորոսը, բայց չը յաջողեց: Իսկ յոյները մի օր դարան լարեցին, յանկարծ բռնեցին Ստեփանէին և ձեռքն ու ոտքը կապելով՝ ողջ ողջ ձգեցին եռացող ջրով լի կաթսայի մէջ և այդպիսի քստմեղի կերպով սպանեցին:

Սոսկալի էր տեսնել Թորոսի կատաղութիւնը,

երբ իմացաւ եղբօր այդպիսի մահը: Այլևս չը կարողացաւ սահման դնել զայրոյթին: Մոնչելով գուրս նետեց, առաւ իր հետ կատաղիների մի ամբողջ վաշտ և նետեց յոյնների կողմը: Վրայ հասաւ այդ իսկ բոպէին Մլեհն էլ՝ իր բարբարոս հեծելազօրքի հետ և այնուհետև սկսեց մի այնպիսի նախճիրային արշաւանք, որ միակ մեծ սխալը կարելի է համարել Թորոսի, սխալն ու վայրենութիւնը:

Պատմութիւնը ասում է, որ սչ միայն իսկեցին յոյներից նրանց բոլոր կալաճները, այլ և կոտորեցին նրանցից մօտ 10000 հոգի: Ու զեռ պիտի շարունակ էր այդ կատաղի կոտորածը, եթէ մէջ չընկնէր Երուսաղէմի թագաւորը և չը միջնորդէր վերջ տալու:

Երբ Մանուէլ Կոմնենոս կայսրի ականջին հասաւ այդ ամենը, սաստիկ բարկացած՝ որոշեց ինքը անձամբ անցնել մի ստւար բանակի գլուխը և դնալ ոչնչացնել Կիլիկիայում թէ հայկական նոր պետութիւնը և թէ հայերի գոյութիւնը ընդ միշտ:

Իր այդ որոշումը գործադրելու պատրաստութիւնները տեսաւ այնքան արագ, ծածուկ և վարպետօրէն, որ Կ. Պօլսում եղած Թորոսի լրտեսները սչ մի լուր հասցնել չը կարողացան Կիլիկիա:

Կայսեր մուտքը իր երկրների սահմանները՝ Թորոսը իմացաւ մի լատին ուխտաւորից: Սաստիկ այլայլած, բայց առանց ինքնիրեն կորցնելու, իսկոյն հեռացաւ Տարսոնից, արագութեամբ լուր հասցրեց բոլոր ամբուլթիւններին, որ պաշտպանեն, բանակը գէնքի կոչեց, հայրենիքը վտանգի մէջ յայտարարեց, քաղաքները կուի համար պատրաստեց և ինքը քաշելով գէպի լեռները, ամրացաւ այնտեղ:

Մինչ այդ, քանի յունական բանակը երկրի ներսերն էր մտնում — աւելի էր մեծանում: Միանալու էին գալիս նրան լատին իշխանները, Երուսաղէմի թագաւորն ու Տաճարական ասպետները, միանում էին նաև յոյն իշխաններն ու հայ վասալները, որոնք կամ չէին սիրում Թորոսին կամ աւելի «հեռատես» էին:

Այդպիսով կայսրը, մեծ ոյժ գումարած, քայլեց գէպի Տարսոն, առաւ այն, ապա զբաւեց Անարգաբան, Ադանան և Մամեստիան: Մամեստիայում նա հաստատեց իր արքունիքը:

Թորոսը սակայն երևան չէր գալիս և լեռներիցը չէր իջնում կոււլու: Պաշարել Սև-Լեռները՝ միաք չունէր և անհնար էր. իսկ յոյն գօրավարները, լաւ գիտենալով լեռներն ելնելու կորստաբեր հետևանքը, սչ մի կերպ չէին վճռում դաշտից գուրս գալ:

Սակայն անհրաժեշտ էր շուտով նւաճել եր-

կիրը, որովհետև բանակի մեծանալու հետ, մեծանում էր նաև ուտելիքի, պաշարի պահանջը: Սկսւում էր սով. արդէն տրաունջներ էին լաւում: Տիրած քաղաքներն ու գաւառները դատարկուել էին մշակող ձեռքերից. բոլորը լեռներն ի վեր էին փախել. դաշտավայրերում կանգ էին առել կեանքն ու արդիւնագործութիւնը:

Կայսրը սկսեց լուրջ կերպով անհանգստանալ: Երկար զիմանալ անհնար էր: Թորոսը միմիայն խմբական յանկարծակի յարձակումներով էր իր գոյութիւնը իմացնում: Եւ այդ յարձակումները ոչ միայն ճեղքեր էին բաց անում բանակի մեջ, այլև խլում կամ ոչնչացնում էին յունական զօրքի վերջին պաշարը, ունեցած չնչին ուտելիքը:

Տեղի ունեցան պատերազմական երկար խորհուրդներ և վերջիվերջոյ կայսրը վճռեց բանակցութեան մէջ մտնել Թորոսի հետ: Երուսաղէմի Բալդուին Գ. թագաւորը յանձն առաւ անձամբ տանել պայմանները:

Հաշտութեան ամենաառաջին պայմանը այն էր, որ Թորոսը պիտի Մամեստիա իջնէր և յայտնէր հնազանդութիւն կայսեր, ընդունելով նրա գերիշխանութիւնը Կիլիկիայի վրայ: Դրա փոխարէն կայսրը կը շնորհէր Թորոսին Կիլիկիայի կուսակալութեան «պաշտօնը» և «հայոց իշխան» տիտղոսը: Կիլիկիան սակայն կը լինէր անկախ

պետութիւն, կը մնար հայերի ձեռքը, բացի Անարգաբա քաղաքից:

Թորոսը համաձայնեց այդ պայմաններին և իշխանական շքով Մամեստիա գնաց: Կայսրը երբ տեսաւ նրան ու երկար խօսեց հետը, այնքան հմայեց նրա վարմունքովը ու քաղցրախօսութեամբ, որ հաստատելուց բացի խոստացածները, աւելացրեց նաև «պալստեփաւսոս» (մեծ իշխան) տիտղոսը:

Վերջապէս Կիլիկիան շունչ առաւ այնուհետև և երկարատև պատերազմներից, յունական հալածանքներից ազատ՝ զբաղեց իր անտեսական բարօրութեամբ: Կայսրը իր բանակովը վերադարձաւ Յունաստան, իսկ Փոքր-Ասիայի յոյն, լատին և ուրիշ իշխանները շտապեցին բարեկամանալ Թորոսի հետ:

Տաւրոսի լեռների բարձունքներից սկսած մինչև Միջերկրական ծովի ափերի վրայ, լեռնային Կիլիկիայից մինչև դաշտային գեղաձիծաղ մասերում նոսից և աւելի բարձր հնչել սկսեցին ուրախ երգերի և երաժշտութեան ձայներ. դաշտերը ծածկեցին կանաչ արտերով, ամեն տեղ կեանքը եռալ սկսեց: Ճանապարհների վրայ երևացին զւարթ կարաւաններ և այգալէս, դարձեալ երևան եկաւ այն կենսալից անտեսութիւնը, որը գոյանում է միմիայն կատարեալ ազատութիւնից և անվրդով խաղաղութիւնից...

Բայց Թորոսին—իրեն վիճակւած չէր կարծես անպորրութիւն: Երկիրն էլ իր իշխանի նման անբախտ էր: Որովհետև արտաքին թշնամութիւններին և կռիւններին անմիջապէս յաջորդեցին ներքին երկպառակութիւններ:

Յոյները գիտէին թակարդներ լարել՝ բարեկամութեան ձեռք պարզելու ըոպէին անգամ: Այդպէս, կայսրը նախ քան հեռանալը, Կիլիկիայի մի ուրիշ գօրեղ հայ իշխանի, Լամբրոնի Օշինին տւել էր «սեբաստոս» (իշխան) տիտղոսը և յայտնել, որ նա կարող էր և չը հնազանդել Թորոսին:

Այդ խորամանկ պարզեցումները առաջ բերաւ վէճ, ապա և արիւնահեղ կռիւններ: Թորոսը շատ լաւ տեսաւ, թէ ինչպէս Օշինը յունական իշխանների և Բիւզանդիոնի կոյր գործիքը դարձած, հետզհետէ փորում էր Ռուբինեանց իշխանութեան հիմքը: Պէտք էր վերջ դնել երկրի մէջ գոյութիւն ունեցող երկրորդ ինքնիշխանութեանը: Թորոսը պահանջեց Օշինից հնազանդութիւն: Օշինը անմիջապէս յայտարարեց իրեն հարկատու կայսրին և երկիրը՝ յունական երկիր:

Թորոսը բարկացաւ և զէնքի դիմեց: Արիւնհեղութիւնը երկար կը տևէր, եթէ մէջ չընկնէր ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսը: Նա այնքան լաւ կատարեց հաշտարարի դերը, որ խնամեցրեց նոյն իսկ երկու իշխաններին: Թորոսը իր ազ-

ջիկը աւաւ Օշինի որդի Հեթումին:

Այդ ևս վերջացրած, Թորոսը դէմ առ դէմ եկաւ իր եղբոր՝ Մլեհի իրայտառակութիւններին: Այս անգամ Մլեհը իր սրիկանների հետ դաւ էր սարքել Թորոսին սպանելու: Իմացեց թակարդի տեղը, Մլեհը ինքը բռնւեց, բայց Թորոսը էլի վեհանձնաբար ներեց նրան, միայն թէ շատ սուկի, արծաթ տալով, երկրիցը դուրս վռնդեց: Մլեհը զնաց Հալէպի Նուրէզդին ամիրայի մօտ և այնտեղ սպասեց եղբոր մահանը:

Եւ շատ չսպասեց: Թորոսը յոգնած ու վշտաբեկ, միքանի տարի ևս իր ընդարձակ երկրի և երջանիկ ժողովրդի բարձրութիւնը տեսնելուց յետոյ, 1168 թւին մեռաւ, թողնելով թէ գօրքն ու թէ ամբողջ Կիլիկիան սուգի մէջ:

Յիրաւի, անկեղծօրէն ողբացին նրա մահը թէ հայերը և թէ օտարները: Նոյն ինքն յունաց կայսրը ցաւեց՝ լսելով քաջի մահը:

Այդպէս էր, որ ապրեց ու մեռաւ Ռուբինեան ամենամեծ իշխաններից մէկը, Թորոս Երկրորդը, որ ամբողջ 23 տարի (1145—1168) յամառ կռիւ տալով յունական հզօր կայսրութեան, այլ և դրացի շատ չարակամ յափշտակիչների դէմ, կարողացաւ ոչ միայն ետ խլել իր հայրենական ժառանգութիւնը, այլ և շատ ընդարձակեց այն, զբաւեց ամբողջ Կիլիկիան և յաջորդներին թողեց մի պատկառելի գօրութիւն և

կանոնաւոր պետութիւն:

Նրա օրով Կիլիկիայի ազգաբնակիւթիւնը
այնքան բազմացաւ, որ այլևս ազատ հող չը կար:
Նրա օրով երգն ու խնգութիւնը հնչում էին ա-
մեն անից, իսկ ինքը, այդ բոլորի ստեղծողն ու
գոյացնողը, մեռաւ վշտացած, զուրկ ընտանե-
կան ամեն երջանկութիւնից:

Մեռաւ մեծ մարդու նման, որ իր կառու-
ցած երջանկութեան կողքին՝ անձնապէս—ինքը
մնում է ապերջանիկ:

2p.

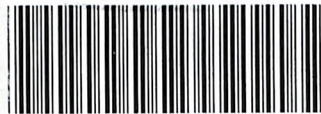
Handwritten purple scribbles and text, possibly a signature or initials.

5721

0001795

20 13

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001795

